अथ चतुर्थः पटलः।

अथ कृतबीजवापकृतनिष्कृतितत्वहुतो
विहितदिशा विशोध्य निजमण्डपमत्र गुरुः।
द्रविणवशाद् वि[१]धाय च पदानि विचित्रतया
कलशच[२]यं प्रपूजयतु कर्मविदागमवित् ।। १ ।।

एवं प्रतिष्ठां तदनन्तरप्राप्तां पूजां चोक्त्वा चतुर्थदिवसस्नानविधिमाह -- अथेति। कृतबीजवापकृतनिष्कृतितत्त्वहुतो विहितदिशा यथाकालं बीजावापं प्रायश्चित्तहोमांस्तत्तहोमं च कृत्वा निजनिजस्य योग्यं मण्डपमपि विशोध्यात्र द्रविणवशाद् विचित्रतया पदानि विधाय कर्मवित् क्रियाविशेषज्ञः आगमवित् क्रियाया मूलभूतानागमांश्च जानन् गुरुः कलशानां चयं समूहं पूजयतु।

स्नात्वाऽऽचान्तो[३] द्रुहिणकलशस्योपविष्टः समीपे
स्विष्टात्मा स्विष्टगुरुगणपो विष्टरं [४]पीठ इष्ट्वा।
कुम्भेऽस्त्रोक्षादिकृदथ कला न्यस्य कुम्भाभिवाहं
कुर्यात् [५]कूर्चं द्रविणनिहि[६]तं मानसं पूरणं च ।। २ ।।

ब्रह्मकलशपूजां संक्षिपति -- स्नात्वेति। स्नात्वाचान्तो ब्रह्मकलशस्य समीप उपविष्टः स्विष्टात्मा स्विष्टगुरुगणपो गुरुः पीठे विष्टरमिष्ट्वा प्रकृतिमावाह्य संपूज्य कुम्भेऽस्त्रोक्षणादिकं कृत्वा स्थानत्रये वह्निसूर्यसोमकलाः न्यस्य

१. 'विनिधाय' छ., २. पषः श., ३. 'स्नाताचान्तो' च.छ., ४. 'पीठमिष्ट्वा' ख.ङ.च., ५. 'कूर्चद्रविण' ग.ङ.छ., ६. 'निहितं' ङ.च.छ.

कुम्भाभिवाहं कुर्यात्। कूर्चं द्रविणविनिहितं कूर्चविन्यासं द्रविणविन्यासं मानसं पूरणं च कुर्यात्।

सम्पूर्या[१]र्णाम्बुरुहमभिपूज्याभिवाह्यात्र मूर्तिं
विद्यादेहं क्रमविदुभयोस्तत्कलातत्त्वजातम्।
मन्त्रावाहन्यसनकृदथाभ्यर्च्य साङ्गावृतिं तं
नैवेद्यान्ते मुदितमपि कृत्वाऽभिमन्त्र्याथ रक्षेत् ॥ ३॥

अथ यथोक्तक्रमेण जलैः संपूर्य लिपि पङ्कजं चाभिपूज्यात्र मूर्तिं विद्यामूर्तिं च क्रमविदभिवाह्य उभयोः मूर्तिविद्यामूर्त्योः क्रमेण तत् कलातत्त्वजातं मूर्तौ कलासमूहं विद्यामूर्तौ तत्त्वसमूहं चाभिवाह्येत्यर्थः। अथ मन्त्रावाहनं तद्योग्यन्यासजातं च कृत्वाथ साङ्गं सावरणं तमभ्यर्च्य नैवेद्यान्ते प्रसन्नपूजां कृत्वा सञ्जप्य रक्षेत्।

पीठेष्टिकुम्भपरिशुद्धित[२]दीयकूर्च-
द्रव्यार्पणद्विविधपूरणकृत् प्रकल्प्य।
मूर्तिद्वयीं मनुचितिं परिखण्डमध्य-
कुम्भेषु तद्विदभिवाह्य समर्च्य रक्षेत् ॥ ४॥

परिकलशपूजारीतिमाह – पीठेष्टीति। तद्वित् तत्तद्द्रव्यदेवतामन्त्रान् जानन् परिखण्डानां मध्यकुम्भेषु पीठेष्टिं कुम्भपरिशुद्धिं तत्पूजां कूर्चार्पणं द्रव्यार्पणं मानसपूरणं जलपूरणं च कृत्वा मूर्तिद्वयीं मूर्तिद्वितयं स्थूलमूर्तिं सूक्ष्ममूर्तिं च प्रकल्प्य मनुचैतन्यमभिवाह्य समर्च्य रक्षेत्।

द्रव्याणि सप्तदश विश्वसृगादिषु स्युः
प्रायो नवैव जननीषु नवापि कृष्णे।
काल्यां तु पञ्चकृतिरप्यजकृष्णवाक्सू-

१. 'सम्पूज्यार्णाम्बु' घ.ङ., २. 'तदिष्टि' ख.च.छ.

र्योमासु वा श्रियि तु सप्तदशापि वा स्युः ।। ५ ।।

द्रव्यक्लृप्तिमाह द्रव्याणीति – विश्वसृगादिषु ब्रह्मादिषु सर्वेषु प्रायः सप्तदश द्रव्याणि स्युः। जननीषु नवैव। कृष्णे नवापि सप्तदश च वक्ष्यमाणपञ्चविंशतिश्च। काळयां तु पञ्चकृतिः पञ्चविंशतिः सप्तदशापि। अजकृष्णवाक्सूर्योमासु वा विकल्पेन पञ्चविंशतिश्च। श्रीयां तु पञ्चविंशतिः विकल्पेन सप्तदश च स्युः। वैश्रवणज्येष्ठाक्षेत्रपालेषु पारिशेष्यात् सप्तदश द्रव्याणि च स्युः।

वैष्णवी पदक्लृप्तिः स्याद् ब्रह्मश्रीनरकारिषु।
शैवी सप्तदशद्रव्यविधावन्येषु कीर्तिता ।। ६ ।।

एवं सप्तदशद्रव्यविधौ वैष्णवी पदक्लृप्तिः स्यात्। ब्रह्मश्रीनरकारिषु अन्येषु शैवी पदक्लृप्तिः कीर्तिता। तत्र ब्रह्मणि स्वोक्तं विष्णूक्तञ्च।

ब्राह्मे ब्रह्मणि रत्नतोयमथ पाद्याचाममर्घ्यं दधि
क्षीरं मध्वपि दिग्विदिक्ष्वपि घृतं न्यस्येत् तिलोदं ततः।
तद्वित्[१] कौशजलं सशार्करमथो केर्यम्बु बाह्यावृतौ
तन्मन्त्रेण फलारविन्दयवशाल्यम्भांसि गन्धाम्बु च ।। ७ ।।

आपो हि तिस्रः स्युर्ऋतं च तिस्रो हिरण्यगर्भो दश षोडशेमाः।
क्रमेण पाद्याद्यभिषेकमन्त्रा[२] ब्राह्मे तु ते षोडश मूलयुक्तम् ।। ८ ।।

सप्तदशद्रव्यविधिं वदन् प्रथमं स्वोक्तमाह – ब्राह्म इति। ब्रह्मणिब्राह्मे कलशे स्वमन्त्रतो रत्नतोयम्। अथ दैविके दिग्विदिक्षु पाद्याद्यष्टद्रव्याणि ततो बाह्यावृतौ तद्वदेव। दिग्विदिक्षु कौशजलाद्यष्टद्रव्याणि च न्यस्येत्। तत्रापोहिष्ठेति

१. 'तद्वत्' छ. पाठः, २. 'मन्त्रान्' ख. पाठः

तिस्रः, ऋतं च सत्यं चेति तिस्रः, हिरण्यगर्भः समवर्ततेति दश। इमाः षोडश ऋचः क्रमेण पाद्याद्यभिषेकमन्त्राः, अन्ते ब्राह्मे तु ते षोडश मूलयुक्तमन्त्रः स्यात्।

आज्योष्णोदकरत्नकानि फललोहं मार्जनं गन्धकं
प्रादक्षिण्यविधानतोऽक्षतयवौ ब्राह्मे सदैवे न्यसेत्।
पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यदधिदुग्धं माक्षिकं क्वाथकं
दिक्कोणेषु बहिस्तदीशमनुभिस्तारेण शेषेष्वपः ॥ ९॥

ब्रह्मोष्णरश्म्यजकुबेरबसूंश्च [१]विश्वान्
गन्धर्वकान् [२]निर्ऋतिसुम्भजितौ पितृंश्च।
श्रीवाक्सदक्षकविसोमसुरेश्वरार्की-
नाज्यादिभाज्ज्यभिदधत्यधिदैवतानि ॥ १०॥

ऋचः षोडश पुंसूक्तस्येदं विष्णुरपि क्रमात्।
स्नानमन्त्रास्तदीशान्ताः प्रोक्ताः स्नानक्रमं ब्रुवे ॥ ११॥

मानुषदिक्खण्ड[३]घटैर्ब्रह्मघटेनाथ मानुषविदिक्स्थैः।
दैविकदिक्कोणगतैः स्नपयेत् [४]परमेष्ठिनः क्रमतः ॥ १२॥

ब्रह्मण्यपरं सप्तदशद्रव्याभिषेकं तन्त्रसमुच्चये वैष्णवोक्तैः श्लोकैराह – आज्योष्णोदकेत्यादि।

वज्रं[५] मौक्तिकवैडूर्यपद्मरागप्रवालकम्।
रत्नं दूर्वा च श्यामकं पद्मं क्रान्तिश्च पाद्यकम् ॥ १३॥

सिद्धार्थमक्षतं चैव कुशाग्रं तिलमेव च।
यवं गन्धं फलं पुष्पमर्घ्यमष्टाङ्गमुच्यते ॥ १४॥

१. 'विद्वान्' ख., २. 'निकृतिसुम्भ' घ., ३. 'गतैः' च., ४. 'परमेष्ठिनं' घ.च., ५. 'वज्रमौक्तिक' ख.ग.च.छ., पाठः।

कदलीनालिकेराम्रपनसामलकानि च।
डाडिमं च फलं प्रोक्तं भव्यबिल्वसमन्वितम् ।। १६।।

लोहं हिरण्यं रजतं ताम्रमप्यायसं त्रपु।
सहा निशा सदाभद्रा शिरीषं सूर्यवर्तिनी ।। १७।।

कुशाग्रं मार्जनं बोधिन्यग्रोधौदुम्बरद्विजैः।
बिल्ववैकङ्कतशमीखदिरैः क्वाथ ईरितः ।। १८।।

तत्र रत्नादिसङ्घातद्रव्याण्याह – वज्रमौक्तिकेत्यादि।

अन्तः शान्त्युदकं प्रदक्षिणतयेन्द्रात् पञ्चगव्यं पयो
दध्याज्यं मधुरत्नकं कुशजलं गन्धाम्बु बाह्यावृतौ।
तद्वत् क्षारगुलासवाज्यदधिदुग्धाच्छोदगर्भाभिधान्
सङ्कल्प्य द्युमणेर्दलस्थितघटेष्वापूरयेद् वार्यपि ।। १९।।

सावित्री शीतांशुरुद्रौ हुताशः
स्कन्दो वित्तेशश्च सप्तर्षयश्च।
इन्द्रश्च स्युर्देवता बाह्यसंस्थाः
ब्राह्मे सूर्यस्त्वम्बुधीष्वम्बुधीशः ।। २०।।

द्युमणौ सूर्ये शैवोक्तं सप्तदशद्रव्याभिषेकं तन्त्रसमुच्चयोक्तश्लोकैरेवाह अन्तः शान्त्युदकमित्यादि।

गव्ये स्वे पञ्चमन्त्रा निजनिजमनवो दुग्धदध्याज्यमाध्वी-
ष्वासत्येनाश्मतोये कुशमयसलिले स्याच्च देवस्य मन्त्रः।
गन्धद्वारेति गव्याम्बुनि सलिलनिधिष्वष्टसु स्युः समुद्र-
ज्येष्ठाद्या ब्रह्मकुम्भे मनुरथ दशताराह्वयः स्वो जिनार्णः ।। २१।।

ब्रह्मकुम्भे दशताराह्वो यः स्वो जिनार्णः दशप्रणवगायत्रीति प्रसिद्धो मनुः।

मणिर्मुक्तामरतकमिन्द्रनीलं सवज्रकम्।
वैदुर्यं पुष्यगोमेदं रत्नं गन्धस्त्वजोदितः ॥ २२॥

तत्र रत्नोदमाह – मणिर्मुक्तेति। तत्र गन्धोदकंब्रह्मोक्तमेव।

हेम रत्नं सगन्धोदं शान्तिद्रव्यमुदीरितम् ॥ २३॥

तत्र ब्रह्मकलशं सगन्धोदं हेमरत्नं च शान्तिद्रव्यमुदीरितम्।

हेमरत्नाक्षतैः श्रीदे सगन्धैर्मध्यतः पुनः।
मूलेनान्तर्बहिश्चैतैर्दिग्विदिक्षु प्रपूरयेत् ॥ २४॥

श्रीदे सप्तदशद्रव्यवीधिमाह – हेमेति। तत्र मध्यतः सगन्धैर्हेमरत्नाक्षतैर्मूलेन प्रपूरयेत्। पुनरेतैः पाद्याद्यैरन्तर्बहिश्च दिग्विदिक्षु प्रपूरयेत्।

पाद्याचामावर्घ्यं
गव्यपयोदधिघृतानि मध्वन्तम्।
स्वर्णकुशतिलसकेरी-
क्षुफलनिशारत्नवारि बहिरपि च ॥ २५॥

अपनः शोशुचदष्टावापोहिष्ठ च नवेति सप्तदश।
मूलान्ता मन्त्राः स्युः पाद्यादिब्रह्मकलशनिष्ठानाम् ॥ २६॥

पाद्यादिब्रह्मकलशनिष्ठानाम् अपनःशोशुचदित्यष्टावृचः आपोहिष्ठेत्यादिनव च ऋचः। एते सप्तदश प्रत्येकं मूलान्ता मन्त्राः स्युः।

तिलं सिद्धार्थकं दूर्वा गिरिमृत् पाद्यमुच्यते।
लवङ्कजातीतक्कोलमाचामद्रव्यमीरितम् ॥ २७॥

अक्षतं तिलसिद्धार्थौ यवं तोयं पयो दधि।
कुशाग्रं चार्घ्यमुद्दिष्टं फलगन्धावजोदितौ ।। २८।।

कदलीनालिकेराम्रपनसामलकानि च।
डाडिमं च फलं प्रोक्तं भव्यबिल्वसमन्वितम् ।। २९।।

सेव्यत्र्यम्बुजटास्त्रायोमुरशीतैस्तु गन्धकम्।
ब्रह्मवत् स्नपनं कृष्णे स्वयं ब्राह्मे तु देवता ।। ३०।।

तदीयं सङ्घातद्रव्यमाह – तिलमित्यादि। फलगन्धौ ब्रह्मोदिता एवा कृष्णे सप्तदशद्रव्यस्नानं ब्रह्मवद् आज्योष्णोदकरत्नानीत्याद्युक्तब्रह्मवत्। तत्र ब्राह्मे कृष्णः स्वयमेव देवता, तत्र मन्त्राः स्वमूलान्ताः स्युः। अथान्यत् पञ्चविंशतिद्रव्यस्नानं ब्रुवे।

स्वमूलान्ताश्च मन्त्राः स्युरथान्यत् स्नपनं ब्रुवे।
ब्राह्मे स्याच्चन्दनेन्द्वम्भश्चतुर्विंशतिका बहिः ।। ३१।।

तदाह – ब्राह्मे स्यादिति। ब्राह्मे घटे चन्दनेन्द्वम्भः चन्दनकर्पूरसहितं जलं, बहिश्चतुर्विंशतिकं द्रव्यं ब्राह्मादारभ्य दैविकान्तं दिग्विदिक्ष्वेकैकं प्रपूरयेत्।

बाह्यादारभ्य दैवान्तं दिग्विदिक्षु प्रपूरयेत्।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।। ३२।।

न्यग्रोधौदुम्बुराश्वत्थप्लक्षाणां त्वग्रसं पृथक्।
वेद्या नद्या मृदः क्षेत्रात् पर्वतात् सूकरेभतः ।। ३३।।

सिद्धार्थयवगोधूमशाली माणिक्यमेव च।
रव्यर्णेनेन्द्रनीलं च वज्रं मरतकं क्रमात् ।। ३४।।

मानुषे पौरुषस्यर्ग्भिर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु दैविके।
कृत्स्नेन ब्रह्मकलशे स्नपनं मूलसंयुतम् ।। ३५।।

सूर्यवत् स्नपनं ब्राह्मे देवता तु सरस्वती।
नापरोऽस्ति विशेषोऽत्र सरस्वत्यां विधीयते ।। ३६ ।।

गोमूत्रादिपञ्चगव्यानि पुनः कुशोदकं पुनः कषायचतुष्टयं पुनः षण्मृदः, पुनश्चत्वारि बीजानि, पुनश्चत्वारि रत्नानि एतानीं चतुर्विंशतिद्रव्याणि द्वादशाक्षरेण पूरयेत्। मानुषे पौरुषसूक्तस्य षोडशग्भिर्दैविके तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां ब्राह्मे मूलसहितेन कृत्स्नेन सूक्तेन स्नपनं स्यात्। सरस्वत्यां सप्तदशद्रव्यस्नाने सूर्यवदेव स्नपनम्। ब्राह्मे तु कलशे सरस्वती स्वयमेव देवता अपरो विशेषो नास्ति।

ब्राह्मे लक्ष्म्यम्बु लक्ष्म्यामथ सुरविषये पाद्यमाचाममर्घ्यं
क्षीरं दध्याज्यमाध्वीमणिमपि मतिमान् पूरयेद् दिग्विदिक्षु।
बाह्येऽपि क्वाथगव्ये फलकुशकनकं केरयावे तिलाम्भो-
थेक्षूदं शालि पद्मोत्पलसरजनिमुक्तामृदः सक्तुकं च ।। ३७ ।।

लक्ष्म्यां पञ्चविंशतिद्रव्यविधिमाह – ब्राह्मे लक्ष्म्याम्बिति ब्राह्मे कलशे लक्ष्मीसहितमम्बु। लक्ष्मीः श्रीताली। अथ सुरविषये पाद्याद्यष्ट, ब्राह्मे क्वाथादि षोडश च दिग्विदिक्ष्वन्तरालेषु पूरयेत्।

अपनः शोशुचदष्टौ हिरण्यवर्णां च पञ्चदशा सुमित्रा नः।
मूलान्वितास्तु पाद्या-
द्यणवो ब्राह्मे मनुश्च सप्तदशकमिदम् ।। ३८ ।।

स्नानमन्त्रानाह – अपन इति। तस्य सूक्तस्याष्टावृचः श्रीसूक्तस्य पञ्चदश च सुमित्रा न इति। एते मूलान्वितास्तु पाद्याद्यणवः ब्राह्मे इदं सप्तदशकं हिरण्यवर्णामित्यादि सप्तदशकमित्यर्थः।

पाद्यार्घ्याद्यखिलं द्रव्यं रमायां वैष्णवं भवेत्।
गौर्यां मध्वादिपाद्याद्यैः पूरणं स्नपनं तथा ।। ३९ ।।

रमायां पाद्यार्घ्याद्यखिलं सङ्घातद्रव्यं वैष्णवोक्तमेव भवेत्। गौर्यां पाद्याद्यैः सप्तदशद्रव्यैर्मध्यादिपूरणं तथा स्नपनं च प्रादक्षिण्येन भवेत्।

पाद्यमाचमनं चार्घ्यं यवोदं गव्यसर्पिषी।
दधि क्षीरं तथोष्णोदं मध्यादीशावधि क्रमात् ॥ ४० ॥

फलं सक्तु तिलं गन्धं हिरण्यं रत्नवारि च।
प्रागादीशानपर्यन्तं मार्जनं परिमार्जनम् ॥ ४१ ॥

मन्त्रास्त्वेषामिदं विष्णुर्ब्रह्मजज्ञानमित्यपि।
त्रियम्बकं च कद्रुद्रायाग्निमीले पुरोहितम् ॥ ४२ ॥

तानि द्रव्याणि क्रमादाह – पाद्यमिति।

घृतं मिमि दधिक्राव्ण आप्यायस्व समेतु ते।
उपत्वाग्ने मानस्तोके तथा तत्सवितुः पुनः ॥ ४३ ॥

यत्ते यमं गन्धद्वारां हिरण्यादिद्वयं क्रमात्।
स्वमूलान्ता इमे योज्या अग्निर्मूर्धा कनिक्रदत् ॥ ४४ ॥

तत्र स्नानमन्त्रानाह – मन्त्रास्त्वेषामिति। घृतं मिमि दधिक्राव्ण इति। घृतं मिमि दधिक्राव्ण इति च। एते स्वमूलान्ता योज्याः।

दूर्वाश्यामाकसिद्धार्थं पाद्यं तक्कोलजातियुक्।
कर्पूरमाचमं प्रोक्तं गन्धपुष्पाक्षतोदकैः ॥ ४५ ॥

कुशाग्रतिलसिद्धार्थक्षीरैरष्टाङ्गमर्घ्यकम्।
कविमांसीन्दुचोरास्रचन्दनागरुरोचनैः ॥ ४६ ॥

गन्धोदकमथो रत्नं सूर्योक्तं फलमुच्यते।
कदली पनसं चाम्रं बिल्वमामलकं ततः ॥ ४७ ॥

बीजपूरं च भव्यं च नालिकेरं फलोदकम्।
स्थलाब्जं गोक्षुरा भद्रा वरीव्याघ्रपदी निशा ।। ४८।।

षडङ्गं मार्जनं प्रोक्तं वल्मीकाद्रितटाकमृत्।
वृषकूलद्वयोत्था च परिमार्जनमीरितम् ।। ४९।।

सङ्घातद्रव्याण्याह – दूर्वेत्यादि। रत्नोदकं सूर्योक्तमेव। कदल्यादिफलोदकं, स्थलाब्जादिमार्जनं स्थलाब्जं (കരത്താമര), गोक्षुरा (ഞെരിഞ്ഞിൽ), भद्रा (ചെറൂള), वरी (ശതാവരി), व्याघ्रपदी (പുലിയടി), निशा (മഞ്ഞൾ), एतन्मार्जनं वल्मीकादितटाकोत्था वृषश्रृङ्गोत्था नदीकूल द्वयोत्था च मृदः परिमार्जनमीरितम्।

ज्येष्ठायां तैलाज्यतिलदुग्धानि दधि सक्तुकम्।
लाजगुग्गुलुधान्यानि ब्राह्मे दिक्षु विदिक्ष्वपि ।। ५०।।

पाद्यार्घ्याचमनीयानि मार्जनं च गुलं तथा।
मधु गन्धं फलं चैव मानुषे दिग्विदिक्ष्वपि ।। ५१।।

ब्राह्मे स्यान्मूलमन्येषु द्व्यष्ट कृष्णादयोऽभिधाः।
अधिवासोदिताः पाद्याद्यमखिलं गिरिजोदितम् ।। ५२।।

ज्येष्ठायां सप्तदशद्रव्यविधिमाह – ज्येष्ठायां तैलाज्येति। तत्र ब्राह्मे दिग्विदिक्षु च तैलादि नव। मानुषे दिग्विदिक्षु पाद्यादीन्यष्टौ। ब्राह्मे पूरणे स्थाने च मूलमन्त्रः। अन्येषु कृष्णादयः षोडश। नाममन्त्राः। पाद्यादिसंघात-द्रव्यमखिलं गिरिजाया उदीरितमेव।

कृष्णा विघ्ना च मूका च जम्भनी स्तम्भनी क्रमात्।
महाधिया महाधोरा काली च परमाङ्कुशा ।। ५३।।

महामन्दी च मलिनी भूतिघ्ना दुर्मुखी पुनः।

मन्दा शुभाऽशुभा चेमा ज्येष्ठायाः पूर्वतः क्रमात् ।। ५४।।

पाद्यादीनीह चत्वारि तैलं दैविकमष्टकम्।
चत्वारि च गुलादीनि कथितः स्नपनक्रमः ।। ५५।।

पूर्वादि पाद्यादि चत्वारि द्रव्याणि, पुनर्ब्रह्मकलशगततैलं, पुनर्दैविकमष्टकं, पुनर्गुलादीनि चत्वारीति स्नपनक्रमः कथितः।

ब्राह्मेऽष्टगन्धमणिवार्यथ दैव एषा-
मेकैकमर्पयतु दिग्विदिशासु युग्मम्।
मृत्क्वाथकौषधिसुमानि सतैलगव्या-
ज्यान्यैक्षवं च बहिरुक्तदिशासु काल्याम् ।। ५६।।

काळ्यां सप्तदशद्रव्यं पञ्चविंशतिद्रव्यं च क्रमेणाह – ब्राह्मेऽष्टगन्धेत्यादि। तत्र सप्तदशद्रव्ये ब्राह्मेऽष्टगान्धमणिवारि। अथ दैवे दिग्विदिशासु एषां गन्धानां रत्नानां चैकैकमिति द्विविधानां युग्ममर्पयतु। बहिरुक्तदिशासु दिग्विदिक्षु मृत्क्वाथकौषधिसुमानि सुमं कुसुमोदकं सतैलगव्यान्यानि ऐक्षवञ्चार्पयतु।

पाद्यार्घ्यामाचमनगव्यघृतानि माध्वीं
गौलं सतैलमथ मृत्क्वथितौषधींश्च।
पुष्पं फलं मनुजदिग्विदिगन्तरेषु
तीर्थं सकेर्युदकलोहजलं न्यसेद् वा ।। ५७।।

पञ्चविंशतिद्रव्ये दैविकमुक्तवदष्टगन्धैरष्टरत्नैश्च पूरयित्वा मनुज दिग्विदिगन्तरेषु पाद्यार्घ्यादीनि षोडशद्रव्याणि न्यसेत्। वेदिद्रव्यपञ्चत्रिंशत चेदेवमित्यर्थः।

ब्राह्मे मूलं जनन्यः स्युः दैविके मानुषेऽष्टसु।
भैरवा अन्तरालेषु वशिन्याद्यास्तदन्वये ।। ५८।।

ब्राह्मे मूलमन्त्रः, दैविकं मातरः, मानुषे असिताङ्कादिभैरवाः। ततन्वयेऽन्तरालयोगे वशिन्याद्याश्च मन्त्राः।

तैरेव मन्त्रैः स्नपनं कर्तव्यं पूरणक्रमात्।
सर्वान्ते ब्रह्मकलशेनाभिषिञ्चेत् स्वमूलतः ॥ ५९ ॥

तैरेव मन्त्रैः पूरणक्रमात् स्नपनं कर्तव्यम् ब्रह्मकलशेन तु सर्वकलशान्ते स्वमूलतोऽभिषिञ्चेत्।

इन्दुचन्दनकाश्मीररोचनाकविमांसिकाः।
कच्चूरागरुसंयुक्ताः काल्यां गन्धाष्टकं भवेत् ॥ ६० ॥

सङ्घातद्रव्याणि क्रमेण पठति – इन्दुचन्दनमित्यादि।

वज्रं मौक्तिकमाणिक्यपुष्यवैदुर्यनीलकम्।
गोमेदकं मरतकमेतद् रत्नाष्टकं भवेत् ॥ ६१ ॥
वल्मीकोक्षापगासिन्ध्वाखुपोत्रिखलवेदिजाः।
मृदः क्वाथः शिरीषाम्रशमीपर्णपयोद्रुमैः ॥ ६२ ॥

शिरीषाम्रशमीपर्णेत्यत्र पर्ण इति पलाशत्वक्।

सहा च सहदेवी च सदाभद्रा कृताञ्जलिः।
श्रीदेवी विष्णुपर्णी च दूर्व्यैन्द्र्यौषधयः स्मृताः ॥ ६३ ॥
जातिस्त्रिमल्लिकाकुन्दनन्द्यावर्त्याब्जचम्पकैः।
यूथिकासहितं पुष्पमथवा बकुलान्वितम् ॥ ६४ ॥
पाद्यं दूर्वा विष्णुपर्णी श्यामाकं पद्ममित्यदः।
सिद्धार्थमक्षतं चैव कुशाग्रं तिलमेव च ॥ ६५ ॥
यवं गन्धं फलं पुष्पमर्घ्यमष्टाङ्गमुच्यते।
लवङ्कजातितक्कोलं भवेदाचमनीयकम् ॥ ६६ ॥

पनसं डाडिमं भव्यं बीजपूरं च कादलम्।
बिल्वाम्रपूगजातानि यथालाभं फलोदकम् ।। ६७।।

नदीसेतुतटाकाब्धिकूपजं तीर्थवारि च।
सुवर्णं रजतं ताम्रमायसं त्रपुसीसकम् ।। ६८।।

कांस्यं च पित्तलं चैव लोहोदकमुदीरितम्।
मध्ये गन्धजलं व्यस्तपञ्चगव्यानि मृञ्जलम् ।। ६९।।

मातृष्बक्षतकं क्वाथं दिग्विदिक्षु प्रपूरयेत्।
ब्राह्मे निजनिजं मूलं दैविके यजनक्रमात् ।। ७०।।

स्युः स्वेतराणवस्तासां स्नपनं पूरणक्रमात्।
मधूकाश्वत्थपनसशिरीषाम्रवटोद्भवैः ।। ७१।।

पलाशोदुम्बरयुतैः मातृषु स्यात् कषायकम्।
वल्मीकचत्वरगिरिनदीतीर्थाग्निवेश्मजाः ।। ७२।।

वृषकुञ्जरश्रृङ्गोत्था मृदो गन्धास्त्वजोदिताः।
क्षेत्रपालेऽभिषेकस्तु सूर्यवत् कथितो बुधैः ।। ७३।।

मालेयागरुकर्पूरकुष्ठकुङ्कुमवारिभिः।
मुरोशीरेन्दुभिः कृष्णे दिग्विदिक्षु प्रपूरयेत् ।। ७४।।

मातृषु नवद्रव्यविधिमाह – मध्ये गन्धजलमिति। तासां ब्राह्मो कलशे निजनिजं मूलमेव मन्त्रः। बाह्ये यजनक्रमात् स्वेतराणवः, स्वस्मादितरा एव मन्त्राः स्युः। पूरणक्रमादेव स्नपनं च स्यात्। क्षेत्रपाले बुधैः सप्तदशद्रव्यैः सूर्यवदेवाभिषेकः कथितः। कृष्णे नव द्रव्यपक्षे मध्ये दिग्विदिक्षु च मालेयादिभिः प्रपूरयेत् ।। ६९–७४ ।।

लक्ष्म्यां प्रागुक्तलक्ष्म्याद्यैर्नवभिर्वाभिषेचनम्।

ब्रह्मादिष्वपि रत्नाद्यैर्नवकं क्वचिदीरितम् ।। ७५ ।।

लक्ष्म्यां ब्रह्मादिषु च नवद्रव्यपक्षं स्मारयति – लक्ष्म्यामित्यादि। सूर्ये चण्ड्यामित्यादि।

पाद्यं मध्येऽथाचमनीयार्घ्यपयोद-
ध्याज्यक्षौद्रं रत्नकषायं सुरदिक्षु।
स्युर्वादित्ये तिलकुशगव्यं फलशालि
मनुजाशास्वथ यवकेऽर्यम्बैक्षवमपि च ।। ७६ ।।

सूर्ये पूर्वोक्तसप्तदशद्रव्याद्विकल्पेन सप्तदशद्रव्यान्तरमाह – पाद्यं मध्ये इति। पाद्यं मध्ये सुरदिक्ष्वाचमनीया(दि)। मनुजाशासु तिलादि च। इत्यादित्ये द्रव्याणि स्युर्वा।

स्यात् पञ्चविंशतिर्द्रव्यं वैष्णवं द्रुहिणादिषु।
शैवं सूर्यादिषु हरेः स्यात् सप्तदशकं श्रियि ।। ७७ ।।

कर्तव्यमन्तरास्नानं धनदे पञ्चवारुणैः।
रमायां ब्रह्मसूक्तेनाप्यन्तरास्नानमाचरेत् ।। ७८ ।।

द्रुहिणादिषु पञ्चविंशातिद्रव्यं चेद् वैष्णवमेव। पदक्लृप्तिश्च स्यात्। सूर्यादिषु शैवमेव। श्रियि सप्तदशद्रव्यपक्षे हरेरुक्तमेव स्यात्।

अन्तरा स्नानमन्त्रानाह — कर्तव्यमिति।

गौर्यो शुद्धोदकलशैः श्रीसूक्तेनाभिषिञ्चतु।
पावमानाणुना चापि स्नानमन्त्रा इतीरिताः ।। ७९ ।।

गौर्यां शुद्धोदकलशस्नाने मन्त्रमाह – गौर्यामिति।

कृत्वाधिवासहोमं सम्पातस्पर्शनं विधाय गुरुः।
प्रागुक्तवदधिवासं कृत्वा विज्ञापनं ततः कुर्यात् ।। ८० ।।

पुनरधिवासहोमं यथोक्तक्रमेण कृत्वा संपातपातादिकं कुर्यादित्याह- कृत्वाधिवासेति।

प्रातस्तुर्यदिने स्वसाम्प्रतिककृत् सम्पूज्य सर्वात्मकं
तारेणाथ पृथक् स्वतत्त्ववपुषं कृत्वार्घ्यहस्तोऽग्रतः।
कृत्वा मूलमनुं प्रजप्य मरुता द्वारं विदार्याभिग-
म्यान्तर्दर्शितमङ्गलोऽर्घ्यसलिलं देवाय दद्याद् गुरुः ।। ८१ ।।

प्रतिष्ठायाश्चतुर्थदिवसे करणीयं कर्माह – प्रातरिति। (लक्ष्म्यामित्यादि) तुर्यदिने स्वसाम्प्रतिककृत् स्वस्य सन्ध्योपासनादिकं सकलीकरणादिकं च कृत्वाथ तारेण सर्वात्मकं कलशेष्वेकरूपं तं सम्पूज्य पुनः पृथक् स्वतत्त्ववपुषं तत्त्वमन्त्रैः पृथक्करणं कृत्वा प्रासादस्याग्रतः स्वयमर्घ्यकर स्थित्वा मूलमनुं प्रजप्य मरुता वायुबीजेन द्वारं विदार्य अन्तराभिगम्य दर्शितमङ्गलो भूत्वा गुरुरर्घ्यसलिलं देवाय दद्यात्।

दीपिका दर्पणं हेम धान्यपात्रं घृतं दधि।
पुस्ता मङ्गलपात्री च लौकिकं मङ्गलाष्टकम् ।। ८२ ।।

निर्माल्यमस्त्रेणापास्य तैलेनाङ्क्त्वा विशोध्य च।
शिरीषचूर्णैरभिषिच्यार्चयेत् पायसान्वितम् ।। ८३ ।।

पीठमिष्ट्वा समावाह्य पाद्यमर्घ्यं समर्प्य च।
अस्त्रेण कौतुकं च्छित्त्वा चाचामाद्यपि दीयताम् ।। ८४ ।।

तत्त्वान्तकलशैः सिक्त्वा प्रत्येकं पूजयेद् विभुम्।
पीठमिष्ट्वा समावाह्य स्नापयेत् सकलीकृतम् ।। ८५ ।।

यथोक्तरीत्या स्नपनं नीराज्य प्रतिखण्डतः।
निवेदनं च कार्यं स्यादन्ते सम्यक् प्रपूजयेत् ।। ८६ ।।

ततस्तत्कर्मशेषं क्रमेणाह – निर्माल्यमस्त्रेणेति। ततो निष्कृतौ वक्ष्यमाणक्रमेण तत्त्वहोमान्तैर्होमकलशैः सिक्त्वा प्रत्येकं विभुं पूजयेत्। पुनर्यथोक्तरीत्या कलशस्नानं कुर्यादित्याह – पीठमिष्टेति।

इति शेषसमुच्चये चतुर्थः पटलः।